

**SOTSIAAL- JA KULTUURI-
ANTROPOLOOGIA**

GIGANTUM HUMERIS

SARJA KOLLEGIUM

Airi-Alina Allaste (Tallinna Ülikool)

Karsten Brüggemann (Tallinna Ülikool)

Tiina Elvisto (Tallinna Ülikool)

Indrek Ibrus (Tallinna Ülikool)

Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool)

Mihhail Lotman (Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool)

Rain Mikser (Tallinna Ülikool)

Katrin Niglas (Tallinna Ülikool)

Hannes Palang (Tallinna Ülikool)

Ülar Ploom (Tallinna Ülikool)

Kristjan Port (Tallinna Ülikool)

Jaan Puhvel (California Los Angelese Ülikool)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Raivo Stern (Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Peeter Torop (Tartu Ülikool)

Jaan Valsiner (Aalborgi Ülikool)

Anna Verschik (Tallinna Ülikool)

Airi Värnik (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

SOTSIAAL- JA KULTUURI- ANTROPOLOOGIA

ÕPIK KÕRGKOOULIDELE

Koostanud ja toimetanud
Aet Annist ja Maarja Kaaristo

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2023

GIGANTUM HUMERIS

Gigantum Humeris
Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia
Õpik kõrgkoolidele
2., täiendatud trükk

Õpiku valmimist on toetatud teadusprojekti IUT 34-32 ja rahvusprofessuuride meetme (Tartu Ülikooli etnoloogia professor) raames

Väljaandmist toetasid programmi „Eestikeelsed kõrgkooliõpikud 2013–2017“ raames:

HARIDUS- JA
TEADUSMINISTEERIUM

Retsensendid Art Leete ja Jaanus Plaat
Keeleliselt toimetanud Sirje Nilbe
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

Autoriõigus: autorid, 2023

Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2023

ISSN 2228-1029

ISBN 978-9985-58-943-4

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SAATEKS

Ameerika antropoloog Paul Stoller kirjutab 2017. aastal võimule tõusnud „suurtele valedele“ vastu astumisest ja nendib, et väikeste tõdedega neid teelt ei väära. Täna, mil Venemaa peab Ukrainas nii konventsionaalset kui ka hübriidsõda, on see väide päevakohasem kui kunagi varem. Sellises olukorras, kus reaalsust kujundavad ülikiire levikuga suurvaled, leiab Stoller, oleks abi jõulistest tõsilugudest, eriti sellistest, mis suudaks siduda isikliku kogemuse laiema sotsiaalse ja poliitilis-majandusliku kontekstiga. Need kirjeldaks nii poliitiliste muutuste tagajärgi kui ka valede ja müütide loomist, mis vallandavad osa säärastest muutustest. Tõejärgsel ajastul on keeruline astuda vastu „alternatiivsetele faktidele“, mis toimivad tihti autoritaarsete poliitikute eesmärkide nimel. Antropoloogidel tuleb ometi samas tunnistada arvamuste mitmekesisust, mis võrsvad kultuurilistest, ühiskondlikest ning ka lingvistilistest erinevustest. Nendes erinevustes orienteerumiseks ja nende eristamiseks pooltõdedest teiste inimeste, inimgruppide ja ühiskondade kohta tuleb nii mõista konteksti, milles inimesed tegutsevad, kui koguda ja mõtestada elatud tõsilugusid. Niisugustele lugudele rajanebki antropoloogia – teadus inimesest kõige laiemas mõttes.

Norra antropoloog Thomas Hylland Eriksen tõdes Ljubljanas 2015. aastal toimunud konverentsil „Miks maailm vajab antropolooge – põletavad probleemid kuumal planeedil“, et antropoloogid ei suuda üleilmseid probleeme lahendada. Ja ometi, rõhutas ta, ei suuda neid lahendada mitte keegi ilma antropoloogideta – teadlasteta, kellel on meetodid ja analüütiline arsenal mõistmaks kohalikke vastuseid globaalsetele küsimustele. Eriksen jätkab 2022. aastal sissejuhatuses *Anthropology Today* suvenumbriisse, et just antropoloogia pakub mitmekesisid lahendusi sellistele „ülinurjatutele“ probleemidele nagu kliimamuutus või bioloogilise mitmekesisuse kadu – probleemidele, millele ei ole ühest, selget, globaalset vastust.

Lahendused peavad tuginema erinevate mõttemaailmade ja suhete rikkusele kohalikus kontekstis.

Igapäevasemalt annab antropoloogiline lähenemine ka võimaluse leida analüütilist meelerahu tulistes vaidlustes ja olukordades, kus on kerge ehmatada ligimeste käitumise või arusaamade üle või nende pärast nõrdida. Antropoloogi ülesanne on selle asemel samm kõrvale astuda ja olla põnevil, püüda mõista kaasinimeste kummastavaid sõnumeid või tegusid. Selle teekonna alustamiseks, aga ka lihtsalt antropoloogia huvilistele ja neile, kes teistest aru tahavad saada, ongi mõeldud käesolev õpik.

Seniajani ei ole meil ilmunud ühtki algupärast eestikeelset õpikut, mis annaks sissejuhatava ülevaate sotsiaal- ja kultuuri-antropoloogiast. Siinne õpik täidab selle lünga ja koondab kokku antropoloogia olulisemad teemad, lisades ülevaatele maailma antropoloogidest ja klassikalistest antropoloogilistest uurimustest näiteid Eestist ja Eesti uurijatelt. Viitame aastate jooksul eestindatud tekstidele, kasutame väljakujunenud termineid, ent loome ka uusi. Tulemus on seetõttu õpiku toimetajate, autorite ja Eesti nüüdse uurimisseisu nägu: siinsed rõhuasetused peegeldavad seda, milliste teemadega Eesti antropoloogid ja etnoloogid praegu tegelevad.

Õpik on kirjutatud pidades silmas esmajoones bakalaureuse-taseme üliõpilasi mitmetel erialadel: sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia, etnoloogia, folkloristika, kultuuriuuringud, sotsioloogia jpt. Antropoloogiaga tutvumiseks sobib see aga kõigile huvilistele, sealhulgas abituuriumis ühiskonnaõpetuse täienduseks. Õpik sisaldab mitmeid küsimusi, millele vastuste otsimine nõuab antropoloogile vajalikke oskusi inimtegevuse vaatlemisel ja analüüsil. Neid küsimusi võib kasutada seminarides aruteluks, aga ka kirjalikes ülesannetes – ja nende üle mõtlemine aitab õpikumaterjali ka iseseisvalt paremini omandada.

Kasutatud kirjanduse nimekirja leiab raamatu lõpust, iga peatüki lõppu on lisatud ka soovituslik nimekiri võtmetekstidest, mida teemaga lähemaks tutvumiseks tasub edasi lugeda. Lisaks sellele viidatakse mitmel puhul filmidele, raadio- ja teleaadetele,

blogipostitustele jm digitaalsetele materjalidele. Neid on võimalik leida, sisestades otsingumootorisse sulgudes esitatud originaalpealkirja. Nende materjalidega loodame rikastada õpikus esitatut ja selle omandamist ning õhutada oskust orienteeruda paremini interneti-avarustes asjalike materjalide otsingul. Õpiku esmatrükk ilmus 2017. aastal, käesolevat trükki oleme veidi ajakohastanud, lisades lõike ja alapeatükke erinevatel teemadel, sealhulgas neil, mis on vahepeal maailmas toimuvate protsesside tõttu esile tõusnud.

Täname kõiki, kes õpiku valmimisele kaasa aitasid – meie suurim tänu kuulub kaasautoreile. Samuti täname südamest oma häid kolleege Tartu ja Tallinna ülikoolist, retsensente, fotode autoreid, Tallinna Ülikooli Kirjastuse toimetajaid, keeleteimetajat ja kujundajat.

Aet Annist
Maarja Kaaristo
aprill 2023

SISUKORD

Saateks	5
1. Antropoloogia kujunemine ja uurimislugu	15
1.1. Kultuur ja ühiskond. Millega tegeleb antropoloogia? ...	15
1.1.1. Kultuuri erijooned	15
1.1.2. Ühiskond	19
1.1.3. Kultuur või ühiskond?	21
1.2. Antropoloogia erijooned	22
1.3. Antropoloogia, etnoloogia, folkloristika	26
1.4. Antropoloogia teooriad	32
1.4.1. Antropoloogia eellugu	33
1.4.2. Evutsionistlik antropoloogia	36
1.4.3. Difusionism, historitsism ja relativism	38
1.4.4. Tugitoolist väljale ehk antropoloogilise teooria empiirilised alused	42
1.4.5. Funktsionalism, struktuurfunktsionalism ja strukturalism	46
1.4.6. Aluste juurde naasmine: materialism ja marksism	49
1.4.7. Sümbolistlik ja tõlgendav antropoloogia	51
1.4.8. Postmodernistlik antropoloogia. Representatsioonikriis ja võimu uurimine	53
1.4.9. Debatid 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi antropoloogias	57
2. Antropoloogia metodoloogia	65
2.1. Kvalitatiivne ja kvantitatiivne lähenemisviis	65
2.2. Etnograafia	67
2.3. Refleksiivsus	70
2.4. Antropoloogilised meetodid	73
2.4.1. Osalusvaatlus	73
2.4.2. Etnograafiline intervjuu	79

2.4.3. Visuaalsed meetodid	84
2.4.4. Biograafiline meetod	90
2.4.5. Virtuaalne etnograafia	94
2.4.6. Andmete analüüs	98
2.5. Uurimiseetika ja uurimise riskid	100
2.5.1. Informeeritud nõusolek	103
2.5.2. Konfidentsiaalsus ja anonüümsus	104
3. Sugulus	107
3.1. Sugulusterminoloogia antropoloogias	107
3.1.1. Sugulusterminoloogia uurimise algus	109
3.1.2. Sugulusterminoloogiate tüübid	111
3.1.3. Sugulusterminid eesti keeles	112
3.2. Veresugulus ja hõimlus	114
3.2.1. Põlvnemine ja sugukondlik ühiskonnakorraldus	115
3.2.2. Klannid, fraatriad ja poolenid	116
3.2.3. Isajärgsed sugukonnad	118
3.2.4. Emajärgsed sugukonnad	119
3.2.5. Kas emaõiguslikke ühiskondi on olemas?	121
3.3. Abielu ja kooselu	122
3.3.1. Intsestitabu	123
3.3.2. Eksogaamia ja endogaamia	125
3.3.3. Abielulepped ja varanduslikud strateegiad	127
3.3.4. Monogaamia ja polügaamia	129
3.4. Perekond	132
3.4.1. Perekonnatüübid	132
3.4.2. Suguluse lõpp?	136
4. Sugu ja seksuaalsus	138
4.1. Sugu ja sugupool: bioloogiline ja sotsiaalne sugu	138
4.2. Soo uurimine antropoloogias 1970. aastateni	142
4.3. Teise laine feminism ja naisuurimuslik antropoloogia	144
4.3.1. Soolise ebavõrdsuse seletamine dihhotoomiate abil 1970. aastate kultuuriantropoloogias	145

4.3.2. Dihhotoomiate kriitika	148
4.4. Kolmanda laine feminism	149
4.5. Seksuaalsus	151
4.6. Transsoolisus	156
4.6.1. Transsoolisus lääne kultuuriruumis	157
4.6.2. Transsoolisus globaalses lõunas	160
5. Religioon	164
5.1. Pilguheit religiooniantropoloogia varasesse ajalukku	165
5.1.1. Päritolu ja evolutsioon	165
5.1.2. Religiooni funktsioonid	166
5.2. Rituaalid ja ususpetsialistid	168
5.2.1. Rituaali definitsioonid ja tüübid	168
5.2.2. Rituaalteooriad	172
5.2.3. Ususpetsialistid	174
5.3. Vaimolendid, kosmoloogia ja ontoloogia	176
5.4. Religioonide muutumine	182
5.5. Religiooni teadusliku uurimise eripärad	186
5.5.1. Teaduslik reduktsionism	186
5.5.2. Väikeste ja suurte religioonide vastandamine	188
6. Poliitika	190
6.1. Poliitika: võim, protsess, ideoloogia	190
6.1.1. Poliitiantropoloogia kujunemine	193
6.1.2. Struktuurfunktsionalism ja Manchesteri koolkond	194
6.1.3. Strukturalistid ja sümbolistlik antropoloogia	197
6.2. Ideoloogia	198
6.3. Võimutehnikad	201
6.3.1. Valitsemis- ja ohjameelsus	202
6.3.2. Bio- ja nekropoliitika	203
6.3.3. Eugeenika	206
6.3.4. Vastupanu	208
6.4. Etnilisus ja rahvuslus	210
6.4.1. Etnilisus	210

6.4.2. Rahvuslus	214
6.5. Poliitantropoloogia ja riik	219
6.5.1. Riik, suveräänsus ja piir	221
6.5.2. Riik ja vandenõuteooriad „tõejärgsel“ ajastul	226
6.6. Hälve, norm ja sotsiaalne kontroll	232
6.6.1. Seadused ja normid eri ühiskondades	232
6.6.2. Sotsiaalne kord	235
6.6.3. Stigma, süü ja häbi	237
6.6.4. Kuritegevuse antropoloogia	238
7. Majandus	243
7.1. Elatus- ehk tootmisviisid	244
7.1.1. Küttimine-kalastamine ja korilus	246
7.1.2. Pastoralism ehk karjakasvatus	251
7.1.3. Põllumajanduslikud ühiskonnad	254
7.1.4. Tööstusühiskond	257
7.1.5. Tööstusjärgne ühiskond	261
7.2. Vahetus ja jagamine	266
7.2.1. Vahetussüsteemid: <i>kula</i> , vahetussfäärid	267
7.2.2. Jagamissüsteemid	273
7.2.3. Barter, raha, turg	273
7.3. Tarbimine	281
7.3.1. Tarbimisuuringute kujunemine	282
7.3.2. Turism ja reisimine	285
7.3.3. Sotsialistlik ja postsotsialistlik tarbimine	288
8. Ebavõrdsused	293
8.1. Omistatud ja omandatud staatus ning roll	295
8.2. Ebavõrdsuse tüübid	296
8.2.1. Sotsiaalne kihistumine ehk stratifitseerumine	296
8.2.2. Rassiline ja etniline ebavõrdsus	305
8.2.3. Ebavõrdsuste mõju	314
8.3. Ebavõrdsuse uurimise eripärad	315
8.3.1. Bioloogilistest alustest lähtuvad seisukohad ebavõrdsuse kohta	315

8.3.2. Sotsiaal-kultuurilistest alustest	
lähtuvad seisukohad ebavõrdsuse kohta	318
8.4. Uued ebavõrdsused.	320
8.4.1. Töö lõpp ja prekariaat	322
8.4.2. Majanduskriis ja inimlik majandus.	323
8.5. Ebavõrdsuste ületamine.	325
8.5.1. Ühtlustamismehhanismid ühiskondades.	325
8.5.2. Sotsiaalne mobiilsus ja sotsiaalne taastootmine	327
9. Kolonialism ja globaliseerumine	331
9.1. Antropoloogia ja kolonialism	331
9.2. Kolonialism, maailmasüsteem ja globaalsed jaotused	335
9.2.1. Maailmasüsteemi teooria	335
9.2.2. Kolme maailma mudel	338
9.2.3. Neljas Maailm.	339
9.3. Antropoloogia ja dekoloniseerimine	342
9.3.1. Sõjajärgne dekoloniseerimine	
ja uuskolonialism	343
9.3.2. Arenguantropoloogia	345
9.3.3. Antropoloogia dekoloniseerimine.	346
9.4. Globaliseerumine	349
9.4.1. Globaliseerumise erijooned	350
9.4.2. Migratsioon, hargmaisus ja diasporaad	354
9.4.3. Pagulus.	358
10. Inimene, keskkond ja loodus	361
10.1. Arvukad ökoloogiad: antropoloogilised käsitlused	
inimese ja keskkonna suhtest	362
10.1.1. Keskkonnadeterminism.	362
10.1.2. Kultuuriökoloogia	363
10.1.3. Ökoloogiline antropoloogia	365
10.1.4. Ajalooline ökoloogia	367
10.1.5. Poliitökoloogia	369
10.1.6. Keskkonnaantropoloogia	376
10.2. Uued keskkonnaantropoloogilised käsitlused	379

10.2.1. Mitmeliigiline antropoloogia:	
inimene ja mitteinimene	382
10.2.2. Globaalne ja tulevikuline mõõde:	
kliimamuutuste antropoloogia	385
11. Keha ja meeled	393
11.1. Teoreetilised lähenemised: sümbol ja keha	395
11.2. Keha ja tehnikad	399
11.2.1. Kehatehnikad	400
11.2.2. Kehamuutmistehnikad	402
11.3. Keha ja meeled kui religioosse kogemuse allikas	404
11.3.1. Taju muutmine kehalise liikumise teel	405
11.3.2. Meeled ja sünesteesia	406
11.4. Keha ja meditsiin	408
11.4.1. Individuaalne, sotsiaalne ja poliitiline keha	409
11.4.2. Keha holistilise ja biomeditsiini vahel	410
11.5. Keha ja sport	415
12. Antropoloogia rakenduslikud suunad ja roll ühiskonnas... 421	
12.1. Antropoloogia rakendusuringutes	421
12.2. Rakendusantropoloogia peamised valdkonnad	426
12.2.1. Meditsiin ja tervis	426
12.2.2. Organisatsioonid ja organisatsioonikultuur	430
12.2.3. Disain, tootearendus ja turundus	433
12.2.4. Haridus	435
12.2.5. Arengu- ja abiantropoloogia	437
12.3. Avalik antropoloogia	442
Kasutatud kirjandus	447
Autorid	491

I.

ANTROPOLOOGIA KUJUNEMINE JA UURIMISLUGU

Aet Annist, Maarja Kaaristo

Antropoloogia on teadus, mis uurib võrdlevalt inimühiskondi. Laiemalt on antropoloogia näol tegemist teadusega, mis vaatleb ka inimkonna kujunemist ning võrdleb inimliiki teiste hominiidide ning eelajalooliste inimestega. Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia keskenduvad aga enamasti tänapäevastele inimühiskondadele, kuigi võtavad ühtlasi arvesse nende kujunemise ajalugu.

I.1. Kultuur ja ühiskond. Millega tegeleb antropoloogia?

Antropoloogia tegeleb kultuuri ja ühiskonna, selle organisatsioonide ja sotsiaalse käitumise uurimisega. Terminid „kultuur“ ja „ühiskond“ on omavahel tihedalt seotud ja vahel paralleelses kasutuses, ometi on oluline neid eristada.

I.1.1. KULTUURI ERIJÕONED

Traditsiooniliselt on antropoloogia üheks keskseks mõisteks olnud **kultuur**. See ei viita aga lihtsalt ja piiratult pop- või kõrgkultuurile ega kultuuriministeeriumi haldusalasse kuuluvatele tegevustele. Antropoloogias on sõnal „kultuur“ palju laiem tähendus: kõik inimesed osalevad kultuuris sõltumata nende kultuurihuvist. Kultuuri definitsioone on palju ja erinevaid. **Edward B. Tylor** kirjutas 1871. aastal, et „kultuur on terviklik kompleks teadmistest, uskumustest, kunstist, moraalist, seadustest, kommetest ja mistahes muudest võimetest ja harjumustest, mille inimene omandab ühiskonna liikmena“. Veidi enam kui sada aastat hiljem defineeris teine

antropoloogia suurkuju **Clifford Geertz** (1973, ee 2017) kultuuri kui „ajalooliselt edasiantavates sümbolites kehastuvate tähenduste mustrit, sümboolsetes vormides väljendatavate pärilike kontseptsioonide süsteemi, mille abil inimesed oma teadmisi ning hoiakuid elu kohta edasi annavad, põlistavad ning arendavad“. Niisiis on kultuur ühiskonna või grupi elumuster või eluviis, kombed, uskumused, teadmised, kogemused ning nende materiaalsed ja sümboolsed väljendused.

Kultuur on jagatud. See tähendab, et ühiskonna enamus on selle kas omaks võtnud või vähemalt teadlik selle põhiväärtustest ja ootustest. See jagatus tuleneb järgmisest olulisest kultuuri eripäras: kultuur on õpitud. Ühiskonna liikmed omandavad oma ühiskonnale iseloomulikke arusaamu ja elamispraktikaid (vt ka 1.2) erinevate õppimis- ja suhtlusprotsesside kaudu. Olgugi et enamasti tehakse kultuuri iseärasustega tutvust lapseas, jätkub õppimine siiski pidevalt. Nii õpib inimene osalema mitmesugustes mitteametlikes ja ametlikes ühiskonnagruppides antud grupile iseloomulike käitumismustrite, ettekirjutuste ning hoiakutega – näiteks lapsena liivakastis või pensioniealisena eakate klubis suhtlemise kirjutamata reegleid omandades. Samamoodi õpitakse jätkuvalt, et toime tulla eri eluetappe korraldavates keskkondades ja organisatsioonides. Nii harjutakse näiteks raskelt haige patsiendi rolliga haiglas, õpitakse suhtlema ämma ja äiaga miniana, võetakse omaks vegani, mormooni või uusrikka elustiil ja väärtused. Osalt on õppimine kogemuslik – see toimub läbi isikliku kogemuse. **Kultuuriline õppimine** on aga eriline õppimise alaliik, mis põhijoontes eristab inimest teistest olenditest ja lähtub inimliigi unikaalsest võimest kasutada **sümboleid** ehk mingit nähtust või objekti tähistavaid märke (vt ka 1.4.7). Selline õppimine toimub isikliku kogemusega, teiste edastatud kirjelduste ja abstraktsete seletuste toel.

Kuula Grete Arro ettekannet „Miks maailm meie omailma ära ei mahu?“
Ööülikoolis (2021). Kas ja kuidas mõjutab selline vaatenurk sinu mõtlemist õppimisest?

Kultuuris leiduvad uskumused, teadmised ja väärtused on enamasti organiseeritud. Uskumuste, teadmiste ja väärtuste organiseeritud tervik kujutab endast **ideoloogiat**. Ideoloogia koondab maailma-vaateks mingitele ideedele ehk ettekujutustele tuginevad uskumused, hoiakud ja seisukohad (vt ka 6.2). Ideoloogia filtreerib seda, kuidas inimesed neid ümbritsevat maailma ja sündmusi näevad ja kuidas nad oma elukeskkonda ning kogemusi tajuvad ja tõlgendavad. Nii näiteks asendus 1990. aastatest alates Eestis ja teistes postsotsialistlikes maades senine nõukogude ideoloogia kapitalistliku ideoloogiaga. Selle keskmes on eraomand ja reguleerimata vabaturg, see tähendab, et hinnad ja palgad kujunevad nõudmise ja pakku-mise mõjul. Eraomandist, mida nõukogude ajal käsitleti kapitalistliku pahena, hakati rääkima uuest ideoloogiast kantud moel: kui ainuvõimalikust viisist luua heaperemehelikkust ja varast hoolimist vastandina nõukogudeaegsele ebaefektiivsusele. Nõukogudeaegsete repressioonide heastamise käigus tagastati omand (maa ja majad) ka endistele omanikele, mis pidi looma nii uue omanike klassi kui ka taastama õigluse. Ideoloogiate praktilised väljundid võivad aga kõike muud kui ideaalilähedased olla. Näiteks kirjeldab **Katherine Verdery** oma põhjalikus uurimuses „Kaduv hektar“ (2003), kuidas eraomandi taastamine Rumeenias külvas omandisuhetesse selguse ja õigluse asemel hoopis segadust ja ebaõiglust ning osutus ebaefektiivseks. Samas ei tähenda säärased probleemid, et ideoloogia kõi-kuma lööks: enamasti otsitakse ilmnenuid probleemidele põhjust väljastpoolt ideoloogia toetatud süsteemi, siinjuhul näiteks püsi-vast nõukogude mentaliteedist, mis mõjutab inimeste suhtumist ja käitumist.

Uuri vanematelt sugulastelt või tuttavatelt, milline ideoloogia iseloomus-tas nende arvates Nõukogude Liitu. Millised uskumused, väärtused ja teadmised olid selles ühiskonnas kesksel kohal?

Kultuur on kohanduv ja kohandav ehk adaptiivne. Kultuur kohan-dub – muutub vastavalt muutunud oludele. Kultuur kohandab – sisaldab mehhanisme (näiteks põlvkondadevaheline suhtlemine ja

teadmiste edastamine, uues olukorras lahenduste katsetamine ja õppimine), mis aitavad inimestel muutustega toime tulla. Kultuuri adaptiivsus väljendub näiteks selles, et inimlik on suutnud levida pea kõikidesse maailmajagudesse: kliimasse sobiva riietuse, mitmesuguste ehitustehnikate ja elatise hankimise, tootmise ja säilitamise viisideta poleks inimene võimeline elama erinevates kliimavööndites kuivast kõrbest arktilise tundrani ja kõrgmägedest Vaikse ookeani saarteni. Sellise adaptiivsuse keskmes on esiteks inimese võime luua uusi kultuurilisi **artefakte** ehk valmistatud või kohandatud asju ning teiseks valmisolek muutusteks suguluse, majanduse jt institutsioonide korralduses.

Paljude Indoneesia saarte (peamiselt Sulawesi ja Kalimantan rannikualade) ja Malaisia asukad sama-badžaud elavad kogu oma elu vaiadele ehitatud hoonetes meres ning paatidel ja saavad oma elatise merest. Seesuguses keskkonnas kujunes merejumalustega seotud religioon ning ka tänapäeva muslimitest sama-badžaud peavad mereolendeid tähtsaks. Omavahelised suhted on üsna võrdsed, kuna puudub maaomand ja liikuv mereline eluviis lubas kujunema hakanud võimusuhetest eemalduda (vt foto I.1).

Foto I.1. Badžaude elamud. (Foto: A. Hugentobler, Wikimedia Commons, 1999)

Kuid inimühiskond mitte ainult ei kohane ümbritseva keskkonnaga, vaid muudab seda aktiivselt. Inimesed lõikavad metsa, kasvatavad kariloomi ning hävitavad nende kaitseks suurulukeid, muutes nõnda maastikke, aga vähendades vahel ka võimalust kohapeal ära

elada. Moodsa tööstusühiskonna suutlikkus muuta inimeste elu võimalikult mugavaks, tagada turvalisus ja hakkamasaamine mistahes keskkonnas väga suurtele inimhulkadele on teisalt tähendanud kasvuhoonegaaside õhku paiskamise ülikiiret kasvu, mis ohustab mitte ainult üksikuid kultuure, vaid kogu inimliigi säilimist planeedil (vt ka 10. ptk).

1.1.2. ÜHISKOND

Termin **ühiskond** viitab ühisesse ruumi või territoriaalselt defineeritud paika kuuluvate **sotsiaalsete organisatsioonide** (nt koolid, haiglad, valitsusasutused, usurühmitused) tervikule, mille osad sõltuvad üksteisest alalpüsimiseks. Ühiskonda võib defineerida ka kui inimgruppi, mis jagab ühist kultuuri, taastoodab ennast nii füüsiliselt kui ka sotsiaalselt (vt ka 8.5.2) ja on suuteline toimima enam-vähem iseseisva üksusena. Selleks võib olla nii tilluke hõim kui ka rahvusriik, mille raames inimesed jagavad teatud ühiseid norme ja väärtusi, aga ka traditsioone või uskumusi. Kuigi jagatud territoorium on olnud osa ühiskonna definitsioonist, ei pruugi see tänapäeval enam nii olulist rolli mängida, kuna infotehnoloogia võimaldab piisavalt tihedat suhtlust grupiliikmete vahel ka üle pikkade vahemaade.

Ühiskond jaguneb väiksemateks võrgustikeks ja gruppideks, mida võib iseloomustada kuuluvus-, lähedus- ja kiindumustunne ja mis võivad üksteist raskustes toetada. Sõltuvalt oludest võib selline toetavus siiski väheneda ja konfliktid võivad esineda nii gruppide vahel kui ka nende sees. Nii on Eesti ühiskonda iseloomustanud konfliktid rahvusrühmade ja huvigruppide vahel – viimase aja teravaimaks näiteks esimesest on arvamused Venemaa sõjalise sissetungi kohta Ukrainasse. Nii kultuur kui ka ühiskond on integreeritud süsteemid ehk tihedalt seotud tervikud. Need pole juhuslikud käitumisaktide kogumid, vaid neil on oma n-ö muster ja **struktuur** ehk gruppide ja institutsioonide hierarhia ning omavahelised suhted. Kombed, institutsioonid, uskumused ja väärtused on üksteisega

sedavõrd tugevalt seotud, et kui muutub üks, tuleb ka teine peatselt järele, muutes inimeste ootusi oma elule ning sellega koos tervet rida muid kultuurile või ühiskonnale omaseid jooni.

Kui 20. sajandi esimesel poolel oli tööstusühiskondades enesestmõistetav, et naise peamiseks ülesandeks ühiskonnas oli kodu ja perekonnaga seondud, kasvas sajandi jooksul kõigis ühiskonnakihtides naiste osalus tööturul eri protsesside mõjul. Nende hulgas olid olulised nii poliitilised protsessid (võrdsete õiguste eest võitlevate liikumiste edu), ajaloolised ja demograafilised protsessid (sh maailmasõdade mõju, raseduskontrolli areng) kui ka majanduslikud protsessid (kujunev tarbimisühiskond, mis tekitas suurema soovi ja vajaduse teenida ja nõudis kahe pereliikme rahalist panust). Olgugi et 20. sajandi lõpus ja veel 21. sajandi alguseski ei tähendanud naiste osalus täiesti võrdset juurdepääsu või isegi ootust täielikule võrdsusele, eeldab suurem osa naisi tänapäeval, et nad asuvad tööle. Sellised muutused mõjutavad omakorda teisi ühiskondlike institutsioone: tekib nõudmine lasteaedade järele, tekivad nendega seotud töökohad, ühtlasi muutuvad ootused ja võimalused seada uusi sihte ja rahuldada vajadusi või soove, mis tulenevad sellest, et perekonnas teenib sissetulekut kaks inimest. Muutuvad ka abielu- ja lahususpraktikad, sest võrdsetel partneritel on vaja ehitada suhe teistele alustele. Tekivad uued kuramaaži ja pereelu mustrid, teiseneb suhtumine üksikvanemlusse ja uutesse kooseluvormidesse. Muutused toimuvad ka tootmises, sest iseseisva sissetulekuga uus tarbijarühm esitab uusi nõudmisi ja pakub uusi võimalusi, millest ettevõtted kasu saama tõttavad. Tarbimises toimuvad muutused ja uued kujunevad eeldused mõjutavad omakorda nii seda, et naised peavad tööd enesestmõistetavaks, kui ka uusi nõudmisi võimaluste võrdsusele.

Lisaks struktuurile – ühiskondlike üksuste sisemistele suhetele ja nende mustriks – on ühiskonnal **funktsioon** ehk eesmärk ja mõju, sh nii soovitud kui tegelikud tagajärjed. Kõigil ühiskondadel on vaja rahuldada üksikisikute ja gruppide vajadusi: vajadus toidupoolise ja varjualuse järele, vajadus sugu jätkata, inimsuhteid korraldada ning maailma mõista. Neid vajadusi rahuldavad **primaarsed** ehk **meta-institutsioonid**, näiteks majandus, religioon, sugulussüsteemid